

مرکز جهانی علوم اسلامی

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته فقه و معارف اسلامی

موضوع

نقد مبانی جان هیک در پلورالیسم دینی

استاد راهنما

حجة الاسلام و المسلمین آقای حسین دیبا

استاد مشاور

حجة الاسلام و المسلمین آقای مهدی ذاکری

دانش پژوه

محمد علی توحیدی

سال تحصیلی ۱۳۸۳

با قدر دانی و تشکر از:

اساتید راهنما و مشاور حجة الاسلام جناب
آقای حاج شیخ حسین دیبا و جناب آقای
مهدی ذاکری.

و امور پایان نامه مرکز جهانی علوم اسلامی.
و گروه فلسفه و کلام مدرسه عالی فقه و
معارف اسلامی (حجتیه).

تقدیم به:

آنان که شعاع شمع شعورشان، زوایای ظلمانی
هستی و هبوط انسان را روشن ساخت.
و عالمان عامل و عاملان عالم.
و میراث دار تبار نور، متفکر شهید، سید محمد
باقر صدر.

چکیده

قبل از ظهور «صنعت ارتباطات جهانی»، علی رغم داعیه جهانی بودن برخی از ادیان، بسته به محلی بودن اقتصاد، سیاست و فرهنگ، ادیان نیز، محدود به قلمرو و بوم خاصی بودند، با شکل‌گیری «دوره ارتباطات» و انفجار اطلاعات و به وجود آمدن «دهکده جهانی» ادیان در رویارویی و تماس نزدیک و گسترده نسبت به هم قرار گرفتند، در گفتمان‌های بین‌الادیانی، سوال‌هایی از حقانیت و نجات‌بخشی همه ادیان مطرح گردید که آیا همه ادیان از حقانیت بهره‌مند بوده و نجات‌بخش پیروان‌شان هستند و یا دین خاصی، در پاسخ به این پرسش سه دیدگاه «انحصارگرایی»، «شمول‌گرایی» و «پلورالیسم دینی»، مطرح گردیده است.

جان هیک فیلسوف انگلیسی که نظریه‌پرداز و بنیانگذار نظریه پلورالیسم دینی است، برای اثبات و استحکام آن، به مبانی و ادله‌ای چون تجربه دینی، یکسان‌انگاری ماهیت و حقیقت وحی و تجربه دینی، معرفت‌شناسی کانت و تفکیک «نومن» از «فنومن»، فرضیه نجات و اشتراک و بهره‌مندی همه ادیان در توانایی ایجاد تحول از خودمحموری به خدامحموری (گوهر ادیان)، تکافؤ ادله، هدایت عام الهی و «جهانی شدن» تمسک بسته است، هدف تحقیق حاضر نقد و بررسی صحت و سقم این مبانی و ادله می‌باشد که با استفاده از شیوه اسنادی و اکتشافی در محدوده مباحث کلامی، فلسفی و معرفت‌شناختی، مبانی جان هیک در پلورالیسم دینی را به نقد و چالش گرفته است.

پلورالیسم دینی را می‌توان از دو زاویه برون‌دینی و درون‌دینی مورد بررسی قرار داد؛ در ساحت برون‌دینی، نقد مبانی کثرت‌گرایی دینی و آشکار ساختن اشکالات کلامی و فلسفی و معرفت‌شناختی آن‌ها، به معنای تیشه به ریشه زدن پلورالیسم دینی است؛ مبانی و پایه‌های مطرح شده از طرف جان هیک برای پلورالیسم دینی، هیچکدام قابل دفاع نبوده و هرکدام در معرض اشکالات عدیده کلامی و معرفتی قرار دارند. سودجویی از نظریات عرفا در جهت استحکام دیوار لرزان پلورالیسم دینی، با واقعیت همخوانی ندارد.

به لحاظ درون دینی؛ اسلام با در نظرداشتن معیارها و ویژگی‌هایی چون: الف) انتساب به خداوند متعال؛ ب) ابتدا بر پایه فطرت انسانی؛ ج) پایداری و منزه بودن از انحراف و اعوجاج؛ د) وحیانی بودن؛ ه) تأخر زمانی، برای دین حقیقی، ادیان وحیانی را در اصول و تعالیم اساسی یکی دانسته و تفاوت‌های موجود میان آن‌ها را به دوره‌های متفاوت و مقتضیات زمانی و مکانی، ارجاع می‌دهد؛ از نظر اسلام، ادیان غیر وحیانی، از حقیقت بهره‌ای ندارد، ادیان آسمانی هرچند در دوره زمانی مختص خودشان از حقانیت قابل پیروی و نجات‌بخش بهره‌مند بودند و لکن بعد از ظهور اسلام، نه قابل پیروی است و نه برای پیروان، نجات‌بخش.

اسلام، نجات پیروان ادیان باطل و غیر حقیقی، چه آسمانی و چه غیر وحیانی را در دوره بعد از طلوع خورشید اسلام، به تفضل و رحمت واسعه خداوند متعال، امکان‌پذیر می‌داند، البته به شرط معاند نبودن آن‌ها.

اسلام، رویکردهای گوناگون پلورالیسم دینی را نه به طور کامل می‌پذیرد و نه همگی را طرد می‌کند؛ رویکردهایی چون: تساهل و تسامح، تبادل نظر و گفتگو بین الادیانی، از نظر اسلام مانعی ندارند، اما رویکردهایی چون: شکاکیت و نسبیت در فهم حقیقت، بهره‌مندی همه ادیان از حقیقت یکسان و نجات بخشی همه ادیان در همه زمان‌ها را مطرود و غیر قابل قبول می‌داند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۳	کلیات
۴	۱ - روش تحقیق
۴	۲ - ضرورت و هدف تحقیق
۵	۳ - پیشینه تحقیق
فصل اول	
۸	الف) دین و کثرت آن
۸	دین
۱۰	کثرت ادیان
۱۵	ب) دیدگاه‌های مختلف در باره بهره‌مندی ادیان از حقیقت
۱۶	۱ - انحصارگرایی
۱۹	نقد انحصارگرایی
۲۱	۲ - شمول‌گرایی
۲۳	نقد و اقسام شمول‌گرایی
۲۷	۳ - پلورالیزم دینی
۲۸	تاریخچه
۲۸	الف) زمینه‌های پیدایش پلورالیزم دینی
۲۹	۱ - واکنش در مقابل انحصارگرایی

- ۲ - بحران معرفتی ۳۰
- ۳ - تلقی جدید نسبت به ایمان ۳۱
- ۴ - لیبرالیزم دینی ۳۲
- ۵ - لیبرالیزم سیاسی ۳۳
- ۶ - رماتیسم ۳۵
- ب) پلورالیزم دینی در کشورهای اسلامی ۳۶
- ج) تاریخچه پلورالیزم جان هیکی ۳۷
- جان هار وود هیک (۱۹۲۲) ۳۸
- هیک و برخی گزاره‌های دینی ۴۰
- زمینه‌های اجتماعی نظریه پلورالیزم نزد هیک ۴۲
- اقدامات عملی هیک برای ترویج پلورالیزم دینی ۴۳
- مراحل ورود هیک به تئوریزاسیون پلورالیزم دینی ۴۵

فصل دوم

- تجزیه و تحلیل مبانی جان هیک در پلورالیسم دینی ۵۰
- مبانی جان هیک در پلورالیزم دینی ۵۱
- ۱ - تجربه دینی یکی از مبانی هیک در پلورالیزم دینی ۵۲
- تجربه چیست؟ ۵۲
- تجربه به معنای «کنش پذیری» و علم حضوری ۵۴
- گستره تجربه به معنای «کنش پذیری» ۵۵
- تجربه دینی چیست؟ ۵۵
- تجربه دینی و بصیرت دینی ۵۷
- سه دیدگاه در باب سرشت تجارب دینی ۵۷
- دیدگاه اول؛ تجربه دینی نوعی احساس است ۵۸

- دیدگاه دوم؛ تجربه دینی، نوعی تجربه حسی است ۵۹
- دیدگاه سوم؛ تجربه دینی، نوعی تبیین مافوق طبیعی است ۶۰
- تجربه دینی و ارتباط آن با پلورالیزم دینی از دید هیك ۶۱
- الگوبرداری هیك از نظریه «دیدن» ویتگنشتاین ۶۲
- ۲ - حقیقت وحی ۶۸
- ۱ - دیدگاه گزاره‌ای ۷۰
- ۲ - دیدگاه تجربه دینی ۷۱
- ۳ - دیدگاه افعال گفتاری ۷۲
- وحی از دید هیك ۷۳
- ۳ - معرفت شناسی کانت یکی دیگر از مبانی پلورالیزم دینی ۷۴
- معرفت شناسی کانت ۷۴
- حس و کارکرد آن در نظام معرفتی کانت ۷۸
- فهم در دستگاه معرفتی کانت ۷۹
- پدیدارها و ناپدیدارها، «فنومن»ها و «نومن»ها ۸۰
- رابطه معرفت شناسی کانت و نظریه پلورالیزم دینی ۸۲
- ۴ - فرضیه نجات به عنوان یکی دیگر از مبانی هیك در پلورالیزم دینی ... ۸۴
- نظریه «گوهر دین» اساس فرضیه نجات ۸۷
- گوهر دین از دید هیك ۸۷
- ۵ - تکافو ادله و عدم امکان رتبه‌بندی ادیان ۸۸
- ۶ - هدایت عام الهی یکی دیگر از مبانی هیك ۹۲

فصل سوم

- تقد مبانی جان هیك در پلورالیزم دینی ۹۵
- ۱ - نقد و بررسی اصل تجربه دینی و دیدگاه هیك در باب وحی ۹۶

- ۲ - آیا وحی، يك تجربه دینی است؟ (نقد و بررسی دیدگاه هیک در باب وحی) ۱۰۵
- ۳ - نقد و بررسی معرفت شناسی کانت در پلورالیزم دینی ۱۰۸
- ۴ - نقد و بررسی اصل نجات ۱۱۶
- ۵ - نقد و بررسی تکافو ادله ۱۲۰
- ۶ - نقد و بررسی هدایت عام الهی به عنوان مبنای پلورالیزم دینی ۱۲۴
- «جهانی شدن» و ارتباط آن با پلورالیزم دین از دید هیک ۱۲۶
- نقد و بررسی اصل «جهانی شدن» به عنوان موبدی برای نظریه پلورالیزم دینی ... ۱۲۸

فصل چهارم

- بررسی دیدگاه عرفا در ارتباط با پلورالیسم دینی ۱۳۴
- عرفا و تصوف ۱۳۵
- عرفا و شریعت ۱۳۶
- وحدت ادیان از دید عرفا ۱۳۷
- تجربه و تعبیر ۱۴۰
- دیدگاه عرفا، پلورالیسم دینی را اثبات نمی‌کند ۱۴۰
- داستان فیل در خانه تاریک ۱۴۵
- نقد و بررسی ۱۴۶
- حکایت موسی (ع) و شبان ۱۴۷
- نقد و بررسی ۱۴۷
- پلورالیسم دینی از دیدگاه اسلام ۱۴۹
- دین در قرآن ۱۴۹
- ضرورت وحیانی بودن دین در قرآن ۱۵۱
- دین حقیقی ۱۵۳
- ادیان گذشته، از دیدگاه قرآن ۱۵۵

۱۵۷	تبيين تکثر ادیان از دیدگاه اسلام
۱۶۳	دیدگاه اسلام در باب نجات پیروان ادیان
۱۶۶	بررسی رویکردهای مختلف پلورالیسم دینی از منظر اسلام
۱۶۷	رویکرد اول؛ تساهل و تسامح
۱۶۸	رویکرد دوم؛ تبادل نظر و گفتگوی بین‌الادیانی
۱۶۹	رویکرد سوم؛ شکاکیت و نسبییت در فهم حقیقت
۱۷۰	رویکرد چهارم؛ بهره‌مندی همه ادیان از حقیقت یکسان
۱۷۱	رویکرد پنجم؛ نجات
۱۷۲	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نهایی
۱۷۶	کتابنامه

مقدمه

تمدن فراگیر و فرهنگ نسبتاً مسلط امروز جهان، از غرب دنیای مسیحی سر برآورد. این تمدن با روح فاوستی خود که به شدت کنجکاو، سودجو و دنیا مدار است، دنیا را در نوردید. و با سیر نزولی که در زمینه معنویت داشت به نهلیسم رسید و با شیء وار تلقی کردن همه ارزشهای معنوی و ماورایی مرگ آنها را به جهانیان اعلام داشت و بالمآل انسان را به جای خدا نشانید. و بیش از پیش به سردرگمی دچار شد و اینک غرب به اضطراب زندگی سوز گرفتار است. به گفته یکی از پژوهش‌گران، دنیای غرب در طول دوران حیات خود سه عصر را تجربه کرده است:

۱- عصر ایمان

۲- عصر علم

۳- عصر اضطراب

گریز از معنویات را باید در شکل‌گیری پروژه‌های به نام مدرنیته ریشه‌یابی کرد. پدیده «مدرنیته» همان چیزی است که انسان غربی را از عصر ایمان دور ساخته و به دام علم‌گرایی گرفتار کرد. علمی که روی قبرستان ایمان، کاخ فریبنده و پر طمطراق خویش را بنا نهاد. و دجال‌وار ابنای بشر را به طرفی سوق داد که نباید می‌رفت. و ادارشان کرد که به جای وفای به عهد و پایداری به گفته‌های سفیران الهی و آسمانی، به دور گوساله زرین حلقه بزنند و در نهایت زانوی بیچارگی بر سرزمین خاکی یأس کوبند و از ترس آینده و از غم از دست دادن سرمایه عظیم ایمان، به اضطراب ویرانگر پناه ببرند.

طرح نظریه پلورالیسم دینی را می‌توان جزئی از پروژه «مدرنیته» دانست چه اینکه نتیجه پلورالیسم دینی، جز بی‌رنگ کردن تمام ادیان و تقلیل‌گرایی در ابعاد مختلف دین؛ از اعتقادات تا مناسک و آموزه‌های عملی نیست. هرچه کثرت‌گرایی دینی

عملی تر گردد، دام اضطراب، مسلط تر و نزدیک تر می گردد و محتوای ادیان رخت سفر می بندد و روشن است که قالب های بی رنگ و بی خاصیت، هیچ دردی را از بشر دوا نمی کنند.

در این میان نقش انسان های به اصطلاح «جهان سومی» مع الأسف همواره انفعالی بوده است، نه تنها در زمینه های علمی و فرهنگی، ابتکاری نداشته اند که به تدریج ذخیره های معنوی شان را نیز از دست می دهند و روشنفکران بی درد و سرگردان، در تلاش بومی سازی مسائل و وجوه فلسفی - کلامی و معرفتی «مدرنیته» هستند و دچار شیدایی جنون آمیز به غرب گردیده اند، با این وصف وظیفه دینداران و آنانی که هنوز به درخشش و پرتو آن مرکز عظیم معنوی منور هستند خصوصاً علمای دینی. بس سنگین و دشوار می نماید که با پیروی از روش های محکم عقلانی و منطقی مبتنی بر آموزه های عمیق معنوی و دینی، از کیان دینی و معنوی امت اسلامی دفاع نمایند و با نقادی دقیق، مباحث و مسائل انحرافی را به چالش بکشند و از خود ابتکار به خرج دهند که برخوردهای انفعالی پیامد خوشی ندارند.

نوشتار پیش رو در قالب یک رساله کوچک و متشکل از کلیات و چهار فصل در «نقد مبانی جان هیک در پلورالیسم دینی» تهیه و تنظیم گردیده است. با تمام نواقص و معایب، امید است گامی ناچیز در راستای دفاع از مبانی قطعی دینی و خدمت به اسلام عزیز به حساب آید. ان شاء الله.

کلیات

۱. روش تحقیق
۲. ضرورت و هدف تحقیق
۳. پیشینه تحقیق

۱. روش تحقیق

از آنجا که موضوع مورد تحقیق مربوط به حوزه فلسفه و کلام است به استثنای منقطع از جرگه موضوعاتی که نیازمند تحقیقات «میدانی» است خارج می‌گردد. چه اینکه روش‌های «میدانی» غالباً در حوزه علوم اجتماعی کاربرد دارد. اگر چه در علوم اجتماعی از روش‌های دیگر نیز بهره گرفته می‌شود و در جمع آوری داده‌ها، قرائت متون و اسناد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. با این وجود تحقیقات میدانی، ابزار اختصاصی این علوم می‌باشد. پس با توجه به موضوع مورد تحقیق، روش به کار گرفته در این تحقیق «کتابخانه‌ای» است. و با بهره‌گیری از منابع موجود در کتابخانه‌ها که مرتبط با موضوع است، اطلاعات و داده‌ها گردآوری شده است. و سؤال مطروحه در بیان مسئله، توصیفی و اکتشافی است نه تبیینی - کارکردی، آنگونه که در بررسی پدیده‌های اجتماعی صورت می‌گیرد. بدیهی است که با توجه به سؤال اصلی تحقیق و همین‌طور سؤال‌های فرعی آن فرضیه تحقیق و تحلیل‌های مرتبط با آن توصیفی و اکتشافی می‌باشد.

۲. ضرورت و هدف تحقیق

در تاریخ معرفت بشری، مباحث و مسائل مربوط به دین‌شناسی و دین‌پژوهی همواره جایگاه ویژه‌ای داشته است. و با ورود دین در تمامی عرصه‌های حیات بشری، آدمیان همواره در تعامل جدی با آن قرار گرفته‌اند و اهمیت دین و مسائل دینی آنگاه روشن می‌گردد که تأثیرات فراوان آن را در همه ابعاد حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها ردیابی نمائیم. بشر موجودی است فطرتاً خواهان جاویدان ماندن، از طرف دیگر به این امر آگاه است که سر رشته حیات دنیوی او با مرگ قطع می‌گردد. و از وضعیت انسان بعد از مرگ هیچ‌کسی هیچ چیزی نمی‌داند و تنها منبع شناخت در این زمینه ادیان است. و مضافاً اینکه سعادت و شقاوت، خوشبختی و بدبختی، سرنوشت‌سازی اخروی و فرجام‌شناسی انسان در دین نهفته است. پس دین یکی از مهمترین پدیده‌های حیات

بشری می‌باشد. به تبع اهمیت دین و مسائل مربوط به آن، پژوهش و تحقیق در موضوعات و مسائل دینی مهم می‌باشد. و هر نوع ابهامی که در زمینه مسائل دینی احساس گردد، رفع آن ضروری می‌نماید و همین طور اگر چالش‌هایی پیش روی دین و مسائل دینی قرار گیرد و به مباحث نظری و فکری نیازی احساس گردد، طرح این مباحث بدون تردید ضروری خواهد بود.

از آنجا که پلورالیسم دینی، از موضوعات مهم و جدی دین‌پژوهی و مباحث کلام جدید است، تحقیق، بحث و بررسی در این خصوص ضروری می‌باشد گذشته از آن، کثرت‌گرایی دینی که از دنیای مسیحیت غربی نشئت گرفته است، در محافل روشنفکری و دین‌پژوهی کشورهای اسلامی بحث مطرح و مهمی است که با مبانی قطعی و آموزه‌های صریح و روشن اسلام کاملاً در تضاد بوده و همخوانی ندارد. مع الأسف، برخی از دگران‌دیشان دینی از ترویج پلورالیسم دینی به شدت حمایت می‌کنند. با این وجود، ضرورت و هدف پژوهش و تحقیق در باب نظریه پلورالیسم دینی و نقد مبانی آن، توأمان در همینجا نهفته است - مبارزه با شبهات تشکیک برانگیز، دفع و نقص و رد آنها از طریق طرح مباحث تحقیقاتی و در نتیجه دفاع از اسلام عزیز - چه اینکه وظیفه هر دینداری در حفظ، حراست و دفاع از دینش، این ضرورت و هدف را اثبات می‌کند.

پیشینه تحقیق

هر موضوعی، مسائل و مباحث کلی‌ای را از آغاز پیدایش به همراه دارد و به مثابه مواد خام لازم برای شکل‌گیری سازه‌های آن و بدنه اصلی‌اش می‌باشند، چه اینکه بدون طرح مباحثی مرتبط با موضوع، تکوین مبانی نظری و فکری آن امکان‌پذیر نیست و در نتیجه، مسئله‌ای تحت عنوان موضوعی به وجود نمی‌آید. نظریه پلورالیسم دینی در بدو شکل‌گیری و انعقاد و سپس طفولیتش، تلاش و کوشش همه جانبه صاحبان و ارائه‌کنندگان خود را داشته است. و در دوره پختگی این نظریه و کمی قبل از آن، مبانی فلسفی - کلامی و ادله خاصی پیدا کرده است. پلورالیسم دینی بعد از دوره

بلوغ، راه گسترش و نفوذ به سایر مناطق جهان و خصوصاً کشورهای اسلامی را در پیش گرفت هرچند خاستگاه او مسیحیت غربی است، اما در تمدن‌های دیگر نیز نفوذ کرد. در کشورهای اسلامی، خصوصاً ایران مباحث مبسوط و مفصلی پیرامون آن طرح گردید، در این میان برخی به طرفداری از این نظریه پرداختند و حتی کسانی از سر شیفتگی زائد الوصف به آن، خود را به جای مبتکر اصلی آن یعنی جان هیک قرار داده و معرفی کردند. در مقابل کسانی هم به خاطر دغدغه دینی‌شان و اینکه نظریه پلورالیسم دینی در صورت ترویج، پیامدهای کلامی منفی زیادی دارد، به مخالفت با آن قد علم کردند و هر کسی با توجه به میزان توانایی علمی‌اش، نظریه پلورالیسم دینی را به چالش گرفته و به طور جدی به نقد آن پرداختند. صرف نظر از استحکام و قوت و یا ضعف نقدهای وارده، مطالب زیادی در این زمینه ارائه گردیده است اما نقد مبانی جان هیک در پلورالیسم دینی به شکل جامع و منسجم و منطقی در یک مجموعه صورت نگرفته است. روی هم رفته، نگارنده با توجه به وظیفه دینی و اسلامی‌اش، مصمم شد که در باب تجزیه و تحلیل مبانی جان هیک در پلورالیسم دینی و نقد آن‌ها در حد امکان و توان، تحقیقی را صورت دهد که ان شاء الله بتواند خدمت بسیار ناچیزی در راه اسلام عزیز به حساب آید.

فصل اول

دیدگاه‌های مختلف در باب کثرت ادیان

الف - دین و کثرت آن

ب - دیدگاه‌های مختلف

۱ - انحصار گرایی

۲ - شمول گرایی

۳ - پلورالیزم دینی

الف - دین و کثرت آن

آنچه را که نمی‌توان انکار کرد وجود ادیان متکثر در جهان است. صرف نظر از نوع دین، در هر گوشه‌ای از دنیا، دینی رواج دارد و دارای پیروان وفادار و متعصب و یا معتدلی است. علیرغم اوج‌گیری جریان مدرنیته این دشمن سرسخت ادیان، دین از حیات بشر برچیده نگردید و در تار و پود آن ریشه دار باقی است. در ارتباط دین و کثرت آن، اولین سؤالی که به چشم می‌خورد «چیستی دین» است؛ یعنی برای بحث پیرامون تکثر ادیان باید اول بدانیم که دین چیست.

دین

هرچند در باب دین بی نهایت مسائل وجود دارد و مباحث زیادی مطرح است. اما در این قسمت، تنها به تعریف دین و شناسایی چیستی آن بسنده می‌گردد. در تقسیم بندی کلی، برای دین دو دسته تعاریف را می‌توان ذکر کرد: ۱ - تعاریف الهی. ۲ - تعاریف غیر الهی؛ در تعاریف غیر الهی دین به عنوان یک نهاد، در کنار سایر نهادهای اجتماعی مطرح است و همانند آنها کارکردهایی دارد، دو مورد از دیدگاه‌ها و تعاریف طبیعت‌گرایان از دین، تلقی جامعه شناختی و روان شناختی دین است؛ دورکیم (۱۸۱۸-۱۹۱۷) جامعه شناس پوزیتویست فرانسوی، دین را صرفاً پدیده اجتماعی می‌بیند و خدایان مورد پرستش را خیالی می‌پندارد. به نظر او جامعه به مثابه واقعیت عام و فراگیر، خدای مورد پرستش را می‌سازد و در واقع خداوند یک موجود فوق طبیعی نیست بلکه انسان است که به غلط و یا برای حفظ هستی اجتماعی خود، خدا را خلق کرده است؛ چه اینکه اگر خدای مورد پذیرش و دست ساخته جامعه را نپرستد، محتمل است که از جامعه طرد گردد.^۱

۱. مک کواری، جان، تفکر دینی در قرن بیستم، ترجمه بهزاد سالکی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۰، ص ۲۳۴.

تلقی روانشناسی از دین نیز طبیعت گرایانه است؛ به باور زیگموند فروید پدر روانشناسی، دین عبارت است از "کهنترین، قوی ترین و پایدارترین امیال و آرزوهای بشریت". وی دین را نوعی واکنش دفاعی انسان در برابر نیروهای ترسناک طبیعی می‌داند. به نظر او ریشه این فرافکنی در دوران کودکی انسان نهفته است.^۱

خارج از دیدگاه‌های طبیعت گرایان نسبت به دین، حوزه دینداری و تلقی‌های ماورایی از دین می‌باشد. در این زمینه تعاریف زیادی از دین به عمل آمده است؛ یکی گفته است که "دین وضعیت روحی یا حالت ناب و حرمت آمیز که آن را خشیت می‌خوانیم" و دیگری می‌گوید که "دین بیش از هر چیز کوششی است برای آنکه حقیقت کامل خیر را در تمام وجوه هستی‌مان باز نمائیم". تعریف دیگر از دین اعتقاد به جنبه‌های اخلاقی یکتا پرستی را مورد توجه قرار می‌دهد و می‌گوید: "دین اعتقاد به خدایی همیشه زنده است؛ یعنی اعتقاد به اراده و ذهنی الهی که حاکم بر جهان است و با نوع بشر مناسبت اخلاقی دارد."^۲ تعاریف دیگری نیز وجود دارند که در بعضی مناسک و در برخی دیگر دعا و شیوه ارتباط با خدا مورد توجه قرار گرفته است. از آنجا که ادیان موجود دارای انواع و شکل‌های گوناگون هستند، از ادیان توحیدی گرفته تا ادیان چند خدایی و از ادیان ابتدایی نظیر ادیان شمنی تا ادیان پیشرفته‌تر؛ لذا تعریف جامع برای دین کاری است بس مشکل و تمام تعاریف گذشته هرکدام به جنبه‌ای متمرکز بوده است. با توجه به پیچیدگی ادیان و گوناگونی آنها، تعریف جامع از دین دشوار می‌نماید، با این حال، تعریفی نسبتاً جامع از طرف بعضی فیلسوفان دین ارائه گردیده است که او خود ادعای جامع بودن آن را باور دارد. و آن تعریف این است. "دین متشکل از مجموعه‌ای از اعتقادات، اعمال و احساسات فردی و جمعی است که حول محور مفهوم حقیقت غایی سامان یافته است." هر دینی خالی از اعتقادات نیست با این تفاوت که متعلق اعتقادات از دینی به دین دیگر متفاوت است. اعمال و احساسات فردی و جمعی نیز در هر دینی کمابیش وجود دارد، مهمتر از همه، حقیقت

۱. فروید، زیگموند، آینده یک پندار، ترجمه هاشم رضی، تهران، انتشارات آسیا، ۱۳۴۲، صص ۳۳۵ - ۱۵۸.

۲. مایکل پترسون و دیگران، عقل و اعتقاد دینی، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، طرح نو، ۱۳۷۶، ص ۱۸.